

บทที่ ๕

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

งานวิจัยเรื่องศึกษาหลักการอยู่ร่วมกันของชุมชนที่นับถือศาสนาพุทธ คริสต์ อิสลาม ชุมชนวัดกัลยาณมิตร ชุมชนกุฎีจีน และชุมชนกุฎีขาว เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ของการวิจัยไว้ ๓ ประการด้วยกันคือ (๑) เพื่อศึกษาหลักคำสอนว่าด้วยการอยู่ร่วมกันของศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม (๒) เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ทางสังคมวิถีปฏิบัติและกิจกรรมในการอยู่ร่วมกันของชาวพุทธ ชาวคริสต์ ชาวอิสลาม ในชุมชนวัดกัลยาณมิตร ชุมชนกุฎีจีน ชุมชนกุฎีขาว (๓) เพื่อศึกษาหลักการและวิถีปฏิบัติแห่งการอยู่ร่วมกันของชาวพุทธ ชาวคริสต์ และชาวอิสลาม

โดยมีวิธีการศึกษา ทั้งใน การศึกษาในเชิงเอกสาร โดยทำการศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้อง ทั้งคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา งานวิจัย และหนังสือที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งข้อมูลจากสำนักงานเขตธนบุรี การศึกษาในภาคสนาม ใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกผู้นำของชุมชน โดยวิธีการบันทึกเสียงขณะทำการสัมภาษณ์ ผู้นำชุมชน คณะกรรมการชุมชน ทั้งสามชุมชน ที่นับถือศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม ในชุมชนจำนวน ๑๔ คน เพื่อศึกษาเกี่ยวกับหลักคำสอนของศาสนา วิธีการดำรงชีวิต ความเชื่อ ทศนคติ การอยู่ร่วมกัน การแก้ไขปัญหา การนับถือศาสนาของบุคคลในชุมชน และนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาในเชิงเอกสารและข้อมูลจากภาคสนามมาวิเคราะห์ ตามหลักพรรณนาวิธี และเรียบเรียงเป็นเนื้อหาวิทยานิพนธ์ สรุปผลการวิจัย ด้วยวิธีนำเสนอผลการวิจัยเชิงพรรณนา ซึ่งผู้วิจัยสรุปสาระสำคัญ เป็นลำดับดังนี้

๕.๑ สรุปผลวิจัย

๕.๑.๑ ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ พบว่าจากการศึกษาหลักคำสอนว่าด้วยการอยู่ร่วมกันของศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม พบว่า การอยู่ร่วมกันในชุมชนที่นับถือศาสนาต่างกันโดยพื้นฐานของสังคมมนุษย์นั้นต้องการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสงบสุขสันติ มีความสมัครสมานสามัคคี ฉะนั้นการอยู่ร่วมกันในชุมชนที่นับถือศาสนาต่างกันอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุขนั้นต้องยึดหลักคำสอนของศาสนาที่ตนเองนับถือนั้นเป็นหลักสำคัญในการดำเนินชีวิต ดังนี้

หลักคำสอนว่าด้วยการอยู่ร่วมกันของศาสนาพุทธ หลักธรรมที่เป็นพื้นฐานของศาสนาพุทธคือ เบญจศีล เบญจธรรม

เบญจศีล เป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม ไม่ล่วงละเมิด

เบญจธรรม เป็นข้อปฏิบัติพิเศษที่ยิ่งไปกว่าศีล ซึ่งเป็นสภาวะของผู้ทรงไว้ซึ่งความดี ด้วยประกอบคุณงามความดี ๕ ประการ ซึ่งจะทำให้มนุษย์เป็นคนดี มีคุณธรรม มีกายวาจาใจ ที่สะอาดงดงาม ได้แก่ เมตตา สัมมาอาชีวะ กามสังวร สัจจะ และสติสัมปชัญญะ ซึ่งผลที่ได้รับจากการกระทำจะทำให้มีความสุข

พรหมวิหาร ๔ เป็นธรรมประจำใจอันประเสริฐ เป็นหลักของความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์ ธรรมที่ต้องมีไว้กำกับความประพฤติ ผู้ดำรงอยู่ในพรหมวิหาร ย่อมช่วยเหลือมนุษย์สัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตากรุณา และย่อมรักษาธรรมไว้ด้วยอุเบกขา

ฆราวาสธรรม ๔ เป็นธรรมสำหรับฆราวาสหรือผู้ครองเรือน มี ๔ ประการ คือมีความซื่อสัตย์ จริงใจ ซื่อตรง การฝึกฝนการปรับตัว การรู้จักควบคุมจิตใจเพื่อแก้ไขข้อบกพร่อง และปรับปรุงตนเองให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา มีความอดทนทำหน้าที่การทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียร ความเสียสละความสุขส่วนตนเพื่อประโยชน์ต่อส่วนรวม รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ไม่เห็นแก่ตัว

สารณียธรรม ๖ เป็นธรรมที่เป็นที่พึ่งแห่งความระลึกถึง เป็นธรรมที่เกิดความสามัคคีได้แก่ เมตตาทายกรรม คือช่วยเหลือกิจธุระของผู้ร่วมหมู่คณะด้วยความเต็มใจ แสดงกริยาอาการสุภาพ เคารพนับถือกันทั้งต่อหน้าและลับหลัง ทั้งทางกายวาจา และทางใจ มีการแบ่งปันช่วยเหลือมีความประพฤติปฏิบัติสุจริตดีงามถูกต้องตามระเบียบวินัย มีความเห็นชอบร่วมกัน มีทฤษฎีที่ดีงามเสมอกัน ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจติของหมู่คณะ

สังคหวัตถุ ๔ เป็นธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ บุคคล ประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี เป็นหลักการสงเคราะห์ คือทานการให้ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งงาน ช่วยเหลือกันด้านสิ่งของ ตลอดจนให้คำแนะนำสั่งสอน พุดจาไพเราะอ่อนหวานสามัคคี ให้เกิดไมตรีและความรักใคร่นับถือ ช่วยเหลือกิจการ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ตลอดจนช่วยแก้ไขปรับปรุง ส่งเสริมในทางจริยธรรมการทำความดีสอดส่องเตือนสติปฏิบัติสม่ำเสมอในสุขทุกซ์ร่วมรับรู้ร่วมแก้ไข ตลอดจนถึงวางตนให้เหมาะสมแก่ฐานะ

สัปปริสธรรม ๗ คือ ธรรมของสัตบุรุษ ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ คุณสมบัติของคนดีธรรมของผู้ดี รู้จักธรรม รู้หลัก หรือ รู้จักเหตุ คือ รู้หลักความจริง รู้หลักการ รู้หลักเกณฑ์ รู้กฎแห่งธรรมดา รู้กฎเกณฑ์แห่งเหตุผล รู้หลักการที่จะทำให้เกิดผล ความรู้จักอรรถ รู้ความมุ่งหมายหมาย หรือ รู้จักผล คือ รู้ความหมาย ความรู้จักตน ความรู้จักประมาณ ความรู้จักกาล ความรู้จักบริษัทความรู้จักบุคคล

หลักคำสอนว่าด้วยการอยู่ร่วมกันของศาสนาคริสต์ ศาสนาคริสต์เป็นศาสนาแห่งความรัก ๒ ประการคือ รักพระเจ้าอย่างสูงสุด และรักเพื่อนมนุษย์อย่างสูงสุดคือรักตัวเองก็ต้องรักผู้อื่นด้วย

หลักความสุขของศาสนาคริสต์ไม่ใช่เป็นเพียงความสุขกายเท่านั้นแต่เป็นการแสดงเอกลักษณ์ตามหลักของศาสนาคริสต์เท่านั้น

หลักความสุขและความทุกข์ ในศาสนาคริสต์เกิดจากการแสดงความรักอย่างผูกพันของพระเยซูเจ้าคือรักอย่างเสียสละอุทิศตัวเพื่อผู้อื่นโดยไม่คำนึงถึงตนเอง

ความชั่ว ทางศาสนาคริสต์ถือว่าเป็นบาป เนื่องจากเป้าหมายการดำเนินชีวิตของคริสตชนคือการเป็นหนึ่งเดียวกับพระเจ้า

ความดี เป็นความมุ่งมั่นที่จะดำเนินชีวิตเพื่อไปให้ถึงเป้าหมายคือเป็นหนึ่งเดียวกับพระเจ้า

การให้อภัยเป็นเรื่องสำคัญยิ่งของศาสนาคริสต์ พระเยซูทรงสอนให้มนุษย์รู้จักให้อภัยอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และให้อภัยแก่ทุกคน

ความศรัทธา และความเชื่อสำหรับศาสนิกชนชาวคริสต์ คือศรัทธาที่จะมุ่งมั่นเป็นหนึ่งเดียวกับพระเจ้า

ปัญญาเป็นสิ่งที่พระเจ้าแสดงให้เห็นมนุษย์ทราบ พระเยซูทรงสอนว่า “อย่ากระวนกระวายว่าจะตอบอย่างไร หรือจะกล่าวอะไร เพราะว่าพระวิญญาณอันบริสุทธิ์ จะโปรดสอนท่านเองในเวลาโม่งนั้นเองว่าควรจะพูดอะไร”

สันติภาพ พระเยซูเป็นผู้นำของสันติภาพในความหมายใหม่ ชาวคริสต์เรียกพระเยซูว่า “องค์สันติราชา” พระองค์ทรงสอนให้เอาชนะความชั่วด้วยความดี เอาชนะความรุนแรงด้วยสันติ

ความยุติธรรม ความยุติธรรมกับพระเจ้าของชาวคริสต์นั้นเป็นเรื่องเดียวกันในพระคัมภีร์กล่าวว่า ความชอบธรรม “ความยุติธรรมเป็นรากฐานแห่งบัลลังก์ของพระเจ้า”

หลักคำสอนว่าด้วยการอยู่ร่วมกันของศาสนาอิสลาม จะมีเรื่องหลักศรัทธา ๖ ประการ และหลักปฏิบัติ ๕ ประการที่ชาวมุสลิมยึดถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด หลักศรัทธา ๖ ประการของอิสลาม ถือเป็นยอดแห่งความดี ผู้ใดขาดศรัทธาจึงเป็นยอดแห่งความชั่วร้าย ศรัทธาต่อพระอัลเลาะห์เพียงองค์เดียว ศรัทธาในเทวทูตของพระเจ้า ศรัทธาในพระคัมภีร์อัลกุรอาน ที่พระเจ้าประทานแก่มนุษย์ ศรัทธาต่อบรรดาสนทูต คือ บุคคลที่พระอัลเลาะห์เลือกและให้สื่อสารนำบทบัญญัติของพระองค์ ศรัทธาต่อวันพิพากษา คือวันปรโลก ศรัทธาในกฎกำหนดสภาวะของพระเจ้า ๒ ประเภท คือกฎตายตัว เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ทุกอย่างเป็นไปอย่างพระประสงค์ของพระเจ้า การถือกำเนิดชาติพันธุ์ รูปร่างหน้าตา การหมุนเวียนของฤดูกาล และกฎที่ไม่ตายตัว ดำเนินไปตามเหตุผล เช่นทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว

หลักปฏิบัติ ๕ ประการของอิสลาม ชาวมุสลิมต้องปฏิบัติศาสนกิจ พร้อมทั้งกาย วาจาใจเป็นการภักดีตลอดชีวิต ประกอบด้วย การปฏิญาณตน มี ๒ ลักษณะ คือ เปล่งวาจายอมรับอัลเลาะห์เป็นพระเจ้าองค์เดียวของตนและนบีมุฮัมมัด เป็นศาสนทูตแห่งอัลเลาะห์ การเปล่งวาจาต้องทำด้วยจิตที่เลื่อมใสอย่างแท้จริง การทำละหมาด คือนมัสการพระเจ้าวันละ ๕ ครั้ง เป็นกิจวัตร ชาวมุสลิมทุกแห่งหนต้องทำละหมาดเพื่อขอบคุณ สรรเสริญ และขอขมาพระอัลเลาะห์ เป็นการขัดเกลาจิตใจตนให้สะอาดอยู่เสมอ และฝึกตนให้ตรงต่อเวลามีระเบียบ และอดทน การบริจาคทรัพย์ ซึ่งเป็นบทบัญญัติสำหรับผู้มีฐานะโดยบริจาคให้ผู้ยากจน ผู้ขัดสนอดคัต ผู้เป็นเจ้าหน้าที่ชะกาด ผู้เข้ารับอิสลามใหม่ ๆ ปลดปล่อยทาส ผู้มีหนี้สินที่เกิดจากการทำดี ให้วิถีทางแห่งอัลเลาะห์ ผู้เดินทางที่ขาดทุนรอน การถือศีลอด ถืออดกิน อดดื่ม อดประพฤติดามอารมณ์ฝ่ายต่ำ ในช่วงรุ่งอรุณ จนถึงตะวันตกฟ้าเป็นเวลา ๑ เดือนเต็ม เรียกเดือนรอมมาฎอนเพื่อทำใจให้บริสุทธิ์ รู้จักคุมจิตตัดกิเลส มีขันติ

อดกลั้น หนักแน่น อดทน ให้รู้รสความยากจน อดอยาก หิวโหย จะได้เกิดเมตตาแก่คนทั่วไป และ การประกอบพิธีฮัจญ์ คือการเดินทางไปประกอบศาสนกิจตามศาสนบัญญัติ ณ นครเมกกะห์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย ชาวมุสลิมควรไปประกอบพิธีฮัจญ์อย่างน้อยครั้งหนึ่งในชีวิต เพื่อแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ แลกเปลี่ยนความคิดซึ่งกันและกัน เป็นการแสดงให้เห็นเอกภาพและความเท่าเทียมกันของมนุษย์ที่มาจากส่วนต่าง ๆ ของโลกเพื่อแสดงให้เห็นว่า แม้ฐานันดรทางสังคมต่างกัน แต่เมื่ออยู่หน้าพิธีของพระเจ้าทุกคนมีฐานะเท่าเทียมกัน

๕.๑.๒ ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๒ พบว่าในด้านความสัมพันธ์ทางสังคมวิถีปฏิบัติและกิจกรรมในการอยู่ร่วมกัน ของชาวพุทธ ชาวคริสต์ ชาวอิสลาม ในชุมชนวัดกัลยาณมิตร ชุมชนกุฎีจีน ชุมชนกุฎีขาว จากการวิจัยพบว่า จากการศึกษาประวัติความเป็นมาและความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนวัดกัลยาณมิตรชุมชนกุฎีจีน ชุมชนกุฎีขาว ผู้วิจัยพบว่า ชุมชนทั้งสามชุมชนที่มีความหลากหลายชาติพันธุ์ มีความแตกต่างทางศาสนา และวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณี แต่ภายใต้ภาวะความแตกต่างนั้น กลับเป็นการหลอมรวม และผสมผสานวิถีชีวิตที่ดำรงอยู่ ของประชาชนในชุมชน ทั้งสามศาสนาในชุมชนแห่งนี้ เห็นได้จากศาสนาสถานของชาวมุสลิมคือมัสยิดทรงไทย ที่ไม่ได้เป็นโดมแบบมัสยิดอื่น แต่ได้มีการผสมกลมกลืนด้านสถาปัตยกรรมและศิลปะของ ไทย จีน และฝรั่ง มาผสมผสานเป็นหนึ่งเดียวได้อย่างงดงามและลง ยังไม่มีมัสยิดที่โหนดสร้างด้วยสถาปัตยกรรมแบบนี้ มัสยิดบางหลวงจึงเป็นมัสยิดทรงไทยหนึ่งเดียวในโลกที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้วัฒนธรรมประเพณีต่างๆจึงซึมซับและหลอมรวมกัน โดยไม่มีความเป็นเชื้อชาติหรือศาสนาแบ่งกันประชาชนในชุมชนทั้งสามชุมชนนี้ มีการดำเนินชีวิตและอาศัยอยู่ในชุมชนมาเป็นเวลานาน ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ที่โดดเด่นของชุมชน อีกทั้งยังมีการจัดกิจกรรม และพิธีกรรมทางศาสนา วัฒนธรรมประเพณี ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่ปฏิบัติสืบทอดมาจากบรรพบุรุษรุ่นต่อรุ่นแล้วตั้งแต่อดีต อีกทั้งผู้นำทางศาสนาทั้งสามศาสนาต่างไปมาหาสู่มีการจัดกิจกรรมร่วมกัน มีการช่วยเหลือเอื้อเฟื้อแบ่งปันกันมาตลอด

ซึ่งแสดงให้เห็นถึง ความมีน้ำใจไมตรีต่อกันช่วยเหลือแบ่งปัน อีกทั้งอยู่ด้วยกันอย่างปรกติสุขโดย โดยที่ไม่มีข้อจำกัดทางด้านศาสนา และศาสนานั้นไม่ใช่ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดความแตกแยกกันของประชาชนในชุมชนแห่งนี้ทั้งสามชุมชนนับถือศาสนาต่างกันได้ปฏิบัติตามหลักศาสนาของตนเองนับถือ มีการผสมผสานยอมรับวัฒนธรรมทางศาสนาซึ่งกันและกัน มีการปรับตัวเข้าหากัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และได้รักษาขนบธรรมเนียม

ประเพณีต่าง ๆ ของชุมชนไว้ มีการทำกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งก่อให้เกิดความสามัคคี ไม่มีการแบ่งแยกศาสนา ทำให้ชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข

๕.๑.๓ ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ พบว่ารูปแบบและแนวทางการแก้ปัญหาการอยู่ร่วมกันของชุมชนที่นับถือศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลามในชุมชนวัดกัลยาณมิตรโดยศาสนิกชนของผู้คนทั้งสามศาสนา ต่างมีความภาคภูมิใจในศาสนาของตนและในขณะเดียวกัน ต่างก็ยกย่องให้เกียรติแก่ศาสนิกชนของอีกศาสนาหนึ่งการอยู่ร่วมกันอย่างสงบของผู้คนทั้งสามศาสนา มิได้บังเกิดขึ้นโดยบังเอิญ แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างตั้งใจ ทั้งนี้หมายความว่ากลุ่มผู้นำของศาสนิกชน ทั้งสามศาสนาต่างยึดมั่นในความเชื่อและปฏิบัติมั่นอยู่นั้น

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาในประเด็นดังกล่าวนี้ผู้วิจัยได้ค้นพบข้อสรุปที่สามารถเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไปได้ดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทางนโยบาย

ควรมีการศึกษาวิจัยในสังคมไทยมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ซึ่งแนวคิดในอดีตนั้นไม่ยอมรับในความหลากหลายจึงมีการใช้นโยบายผสมผสานระหว่างเชื้อชาติเพื่อให้เกิดความกลมกลืนเป็นไทย โดยมีได้คำนึงถึงแนวคิดของกลุ่มชนเชื้อชาติต่างๆ ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งทางวัฒนธรรม ซึ่งเห็นได้ชัดเจนในกรณีพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ ที่ประชาชนส่วนใหญ่เป็นชาวไทยมุสลิม ที่มีวิถีชีวิตและวัฒนธรรมที่แตกต่างไปจากประชาชนชาวไทยส่วนใหญ่ของประเทศ รัฐบาลในอดีตได้เคยดำเนินนโยบายให้มีการผสมกลมกลืนให้เกิดความเป็นไทย ทำให้ชาวไทยมุสลิมเกิดความรู้สึกรัดเค้น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดเหตุการณ์บ้านปลาดังที่เห็นในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามปัจจุบัน ภาครัฐมีการยอมรับในความหลากหลาย และได้ตระหนักแล้วว่า การที่แต่ละเชื้อชาติดำรงอัตลักษณ์เดิมของตนนั้นเป็นแนวทางเชิงบวก เนื่องจากความหลากหลายทางชาติพันธุ์ก่อให้เกิดความหลากหลายของวัฒนธรรม และความหลากหลายของภูมิปัญญาซึ่งจะกลายเป็นทางเลือกที่หลากหลายในการแก้ปัญหาต่างๆ ในแต่ละพื้นที่ รัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรทำผลการวิจัยดังกล่าวเป็นแนวทางในการกำหนดนโยบายการแก้ปัญหาความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

จากผลการวิจัยพบว่าศาสนามีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตและอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสันติสุขเนื่องจากแต่ละศาสนามีหลักคำสอนและวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงาม หากบุคคลในชุมชนที่อยู่ร่วมกันนั้นได้ประพฤติปฏิบัติตามหลักของศาสนาและสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีที่ดีงามของศาสนาที่ตนเองนับถือนั้น ย่อมก่อให้เกิดพลังสามัคคี ทำให้สังคมนั้นมีแต่ความสงบสุข

๑) ควรทำการศึกษาเรื่องการจัดการความรู้ (Knowledge Management) ในชุมชนวัดกัลยาณมิตร ชุมชนกุฎีจีน ชุมชนกุฎีขาว เกี่ยวกับข้อมูลทางประวัติศาสตร์ เพื่อเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้และตอบสนองความต้องการทางสังคม

๒) ควรทำการศึกษาวิจัย เกี่ยวกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชากรในชุมชน เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาชุมชนเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อเป็นประโยชน์กับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องที่มีหน้าที่ดูแลและพัฒนาชุมชน

๓) ควรทำการศึกษาวิจัย ในชุมชนอื่น ในเขตกรุงเทพมหานครที่ประชากรในชุมชนที่นับถือศาสนาต่างกัน เพื่อเป็นประโยชน์ ต่อการพัฒนาชุมชนและคุณภาพชีวิต

๔) ควรมีการศึกษาวิจัยในชุมชนชุมชนมุสลิมและพุทธในพื้นที่ ๓ จังหวัดชายแดนภาคใต้ ที่อยู่ร่วมกันมายาวนาน ซึ่งหลายพื้นที่มีความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติร่วมสายโลหิตเดียวกัน เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการแก้ปัญหาความไม่สงบในเขตสามจังหวัดชายแดนภาคใต้